

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ: ВІД ПАРТІЙНИХ БОСІВ ДО БОСІВ ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ

У статті розглянуто проблему розвитку української політичної еліти нового зразка. Проаналізовано процеси формування «партії влади», приходу до влади нової еліти від великого бізнесу. Дослідження проведено на тлі ретроспективи головних політичних подій України останніх десяти років; зроблено компаративний аналіз процесу зміни еліти в країнах Центрально-Східної Європи.

¹ Під терміном «політична (правляча, керівна тощо) еліта» тут і надалі розуміється група або сукупність груп, наділена впливом, привілейованим станом і престижем, що безпосередньо й систематично бере участь у прийнятті рішень, пов'язаних із використанням державної влади або впливом на неї. Поняття вживається поза будь-яким оціночним контекстом.

Одним із суттєвих елементів політичних і соціальних трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи, пов'язаних із переходом від недемократичних політичних режимів до демократії, стала заміна старої компартійно-номенклатурної правлячої еліти новою демократичною елітою. Цей процес став однією з характерних рис саме центрально- та східноєвропейських революцій. СРСР під час перебудови, а після 1991 року й більшість пострадянських держав (у тому числі й Україна) пішли шляхом переходу «згори», внаслідок чого при владі залишилася стара номенклатура. Саме **перебування еліти часів *ancien regime* при владі в незалежній Україні** розглядається багатьма як головна причина всіх сучасних соціально-економічних і політичних негараздів. Чому та як це сталося? Чи була якась альтернатива такому розвитку подій?

Актуальність цих питань очевидна - адже розуміння процесу формування нового типу політичної еліти дасть змогу в іншому світлі побачити багато нагальних питань розвитку українського суспільства.

Літератури з питань перехідних режимів існує достатньо. На Заході проблему перехідних еліт розглядає як спеціальна школа так званої транзитології, так і інші вчені - дослідники країн, що переживають перехід до демократії: Х. Лінц, А. Стефан, Р. Даль, Є. Вятр, Т. Каротерс, Дж. Ішіяма, С. Гантінгтон, М. Говард, М. Макфоул, Я. Корнаї, А. Ослунд та інші. Якщо західні дослідники часто хибують на недостатнє розуміння специфіки країни або ж на надто загальний і широкий розгляд, то маємо ряд вітчизняних публікацій із питань сучасної політичної еліти (насамперед це книга О. Гараня «Убити дракона», де розкрито історію становлення нових владних відносин в Україні, а також праця В. Литвина), у яких на тлі певного політичного портрета чи якихось історичних подій автори аналізують еволюцію керівної еліти країни. Величезну роль у дослідженні посткомуністичної еліти відіграла книга «Політологія посткомунізму», написана В. Полохалом, О. Дергачовим та іншими українськими політологами. Поза тим варто відзначити публікації Р. Павленка, М. Погребінського та М. Томенка, ряд статей в українській пресі.

З іншого боку, ця тема все ще **недостатньо розроблена** в науковій літературі - в багатьох публікаціях проблемі еліти відводиться замало уваги або ж превалює емоційний публіцистичний стиль замість зваженого наукового. Крім того, предмет дослідження є дуже динамічним і потребує постійної уваги з боку науковців.

У найрадикальніших випадках центрально-європейських трансформацій колишню номенклатуру повністю вилучали з політичного процесу в новоутвореній державі. Хрестоматійний приклад - Чехія, де в жовтні 1991 року було прийнято закон про люстрацію - усунення представників партійної еліти з усіх державних посад на 5 років. У Польщі теж було проведено чистку державного апарату. У НДР одразу після возз'єднання з ФРН почалося масштабне «полювання на відьом».

Проте це - поодинокі випадки. Країн, де проходилися судові процеси над комуністичними партіями або окремим членам старої еліти загрожували фізичною розправою, було небагато. Частіше еліта замінювалася більш поступово. Під час «круглих столів», переговорів опозиції з владою лідери контреліт мали можливість підвищити свій рейтинг популярності серед населення. Поступово відбувалася кооптація деяких членів контреліти до уряду. Водночас через потребу в досвідчених управлінцях, політиках, дипломатах нова еліта мусила залучати до державного управління представників «старої гвардії». Можливість уникнути цього була в тих країнах, де функціонувала не однопартійна, а гегемоністська партійна система, і лідери партій-сателітів могли набутти необхідного політичного досвіду (Польща, Чехословаччина, Болгарія).

Імпорт еліти - ще один, значною мірою унікальний засіб оновлення політичного керівництва. Він був застосований у Східній Німеччині після возз'єднання з ФРН, коли практично всі державні посади позаймали чиновники й політики із Західної Німеччини [6].

У свою чергу, демократизація й унезалеження колишніх радянських республік, зокрема України, мали свою специфіку. Спільними для всіх пострадянських держав рисами були повністю централізована економіка, колективізоване сільське господарство, міцніший політичний зв'язок із Москвою, сильний вплив КДБ та інших силових структур. Еліти нових держав були переважно «державницькими» (state-building), а не «революційними» [5].

Ще специфічнішими були умови набуття незалежності Україною. Перехід до демократії в УРСР, а згодом в Україні, відбувався за свідомим рішенням прагматичної частини комуністичної номенклатури. Якщо в Центральній Європі «обуржуазнювання» компартійної еліти, її ідеологічний занепад відбувався з 70-х рр., то в СРСР такі процеси почалися значно раніше: «елітна» частина партії почала виділятися вже в 30-х рр. Тому коли настав час, остаточно деідеологізована за роки перебудови прагматична верхівка КПУ

свідомо пішла на розпуск партії та відкинула застарілу й неефективну ідеологію.

Адже після путчу 19 серпня 1991 року явний зв'язок з КПРС чи КПУ лише зашкодив би рейтингові політичних угруповань та окремих осіб, які не мали наміру полишати політичну арену країни навіть після докорінної зміни ситуації. Путч дав змогу компартійним прагматикам релегітимізуватися: після 21 серпня вони оголосили себе «реформаторами», що протистоять «ортодоксам».

Визначивши стабільність головною метою, екс-номенклатурники змогли залучити більшість опозиції в нерівноправну коаліцію з державницькими гаслами, що стало причиною розколу української націонал-демократії. Підтримка влади спричинилася до втрати населенням довіри до опозиції, проте не відкрила їй доступу до контролю за прийняттям і впровадженням рішень.

Таким чином в Україні сформувалася «партія влади» - найзначніший, хоч і не інституалізований політичний блок, який складається з «прагматично зорієнтованих, деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, ЗМІ, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства» [1; с. 164], «коло осіб, що мають доступ до розподілу ресурсів і державних важелів впливу» [3; с. 34].

«Збереження влади і власності (у якій завгодно ідеологічній упаковці, під якими завгодно гаслами) - це, власне, і є той єдиний принцип, яким вона [«партія влади»] не поступилася» [4; с. 153]. Її представників характеризує схильність до властивих старому режимові криптокомуністичних методів управління, політичний та економічний консерватизм, схильність до авторитарних і командно-адміністративних методів, кругова порука, кланові зобов'язання. Набуття незалежності, впровадження демократії, багатопартійності, ринкової економіки через призму інтересів «партії влади» пояснює результати цих добрих намірів: замість ринкової економіки маємо її мафіозно-олігархічний варіант; реальна демократія та громадянське суспільство існують у зародкових формах. «Самостійництво» колишньої комуністичної номенклатури має не етнічний чи державницький, а кланово-корпоративний характер.

За радянських часів номенклатура була *Statenstaat*- державою в державі, колективним володарем, і цю ситуацію хочуть законсервувати намаганням керувати анонімно та вдаваною безпартійністю. Хоча періодично відбуваються спроби створити інституції для обслуговування владного корпусу: «Нова Україна», УСПП, «Трудовий

Конгрес України», НДП. Найостаннішим дітищем «партії влади» став виборчий блок політичних партій «За єдину Україну!», члени якого задекларували намір об'єднатися в єдину партію. Такі організації не є масовими, тому що розраховані не на прозору публічну політику, а на безпосередній вплив на владу шляхом особистих зв'язків чи входження до владних структур. Але, як правило, суперечності розв'язуються без допомоги партій чи організацій, використовуючи «групи тиску», які складаються з колишньої номенклатури та урядових апаратників, представників бізнесової еліти, директорату великих державних підприємств, авторитетів злочинного світу. Утім, керуючись необхідністю зовнішньої легітимації та фінансової підтримки, а також потребою в реформуванні радянської економічної системи з метою пошуку нових джерел збагачення, «партія влади» проголосила ідеї лібералізму ідеологічною основою реформ.

Але загалом «партія влади», вимушена бути популістським медіатором і речником суспільних настроїв, характеризується ідейною еkleктичністю, амбівалентністю політичних поглядів і переконань. Це дає їй можливості для маневрування, широкого впливу на різні суспільні прошарки. Прикладом може слугувати хоча б одіозна «багатовекторність» української зовнішньої політики. Але в тривалій перспективі орієнтація на взаємовиключні цінності приводить до соціально-психологічної дезорієнтації та пов'язаних із нею негативних наслідків.

Непрозорість політичної системи, яку створила нинішня правляча еліта, породила надзвичайно сприятливі умови для корумпованості чиновництва при проведенні економічної дерегуляції та приватизації. У таких умовах стає можливою маніпуляція правилами приватизації, надання пільг в обмін на «винагороду».

Посткомуністична номенклатура не зацікавлена в створенні справжніх демократичних інститутів, розвитку потужного середнього класу, розбудові громадянського суспільства, але низький рівень її компетентності та професійності спричинює її відчуження від населення, ускладнює можливості соціального й політичного маневрування, породжує невдоволення громадян. Результатом цього є періодичні сплески соціального незадоволення, які, втім, поки що неспроможні суттєво змінити *status quo*. Наочний приклад - трагікомічна історія поразок опозиції 2000-2003 рр. Втративши легітимність, але користуючись суспільною апатією, «партія влади» зберігає контроль над ситуацією.

Історію «партії влади» в Україні зручно розглядати в контексті виборів, цього єдиного моменту,

коли політика справді є відкритою. Так, поразку Л. Кравчука на президентських виборах 1994 року можна вважати першою серйозною поразкою номенклатурної еліти. Переміг кандидат, якого фінансували російські й українські олігархічні структури, але який не мав підтримки «партії влади» (весь «адмінресурс» працював на тодішнього президента). У 1998–2000 рр. колишню комуністичну українську еліту охопив страх за своє майбутнє: «нові українці», напівкримінальна бізнесова еліта стали захоплювати дедалі більше керівних посад. Тому на виборах 1999 року «партія влади» поставила на Л. Кучму. Тепер Президент балансує між інтересами нових олігархів та «старої гвардії», до якої сам належить. Але робити це стає все важче, особливо після березня 2002 року.

На парламентських виборах 2002 року «партія влади» була представлена блоком «За єдину Україну!», який об'єднував партії «Трудова Україна» (частина «дніпропетровського клану», пов'язана з «Приватбанком», та промислові підприємства області й телеканал ICTV), НДП (ядро «партії влади», номенклатура старого загартування), Партію регіонів (фінансово потужний «донецький клан» олігархів), АПУ (номенклатура колгоспно-аграрного походження). Симптоматично, що такий, здавалося б, потужний альянс отримав більшість місць у Верховній Раді IV скликання лише завдяки недемократично обраним депутатам-«мажоритарникам». Натомість за пропорційною системою в парламент пройшло мало кандидатів-«заєдистів», що свідчить про невпинне скорочення потенціалу «партії влади».

Чи можливі були інші варіанти розвитку української політичної еліти? Демократичне суспільство потребує формування корисної для мас і підконтрольної їм еліти. Але для широкого соціального представництва в еліті потрібна чітка соціальна стратифікація, міцний середній клас, активістська політична культура. В Україні відбувається люмпенізація й маргіналізація суспільства, середній клас практично відсутній, переважає патріархальна та підданська політична культура. Усе це – рецидиви тоталітарного минулого, які роблять неможливою наразі будь-яку альтернативу неономенклатурній псевдоеліті. Узагалі, ряд авторів наголошують на зниженні якості еліти на перехідному етапі. Спостерігається кримінальне зрощування еліт, їх клановість; зниження морального та інтелектуального рівня керівного прошарку; дискредитація демократії, гальмування демократизаційних процесів [2]. Але трансформація триває, рано чи пізно сучасна мутаційна квазі-еліта поступиться керівними посадами молодим управлінським кадрам.

Такі тенденції спостерігаються безперервно, тому в 2004 році, найімовірніше, новим президентом стане представник саме економічної еліти новітнього зразка. Неономенклатуру поступово, але впевнено витісняють молоді, ще більш прагматичні політики від великого бізнесу.

Сучасні «олігархи» прийшли в політику переважно з бізнесових кіл і керуються в політиці такими ж правилами жорсткої конкуренції, до яких звикли в бізнесі. Виділяють кілька «кланів», або ж груп інтересів. Перш за все, це групи, об'єднані за територіальним принципом: «київський клан» (В. Медведчук, Г. Суркіс); «донецька група» (В. Янукович, Р. Ахметов, В. Гайдук, І. Юшко); «дніпропетровський клан» (С. Тигіпка, В. Пінчук). Дедалі потужнішою стає група «Нашої України».

Природно, що така еліта буде ефективнішою, її власні інтереси все одно будуть домінантою, якою вона керуватиметься в управлінні державою; однак вони часто збігатимуться з інтересами національними, загальнодержавними. Корпоративні цілі та інтереси молоді, прагматичної економічної еліти потребуватимуть ринкової економіки, чіткого зовнішньополітичного вектора, розвинутого громадянського суспільства.

Не будучи більше членами єдиної монолітної «партії влади», пов'язаними особистими взаєминами та спільним компартійно-номенклатурним минулим, представники майбутньої еліти будуть чіткіше розділеними на групи інтересів, «клани», «групування», «партії» в широкому розумінні. Відповідно, ймовірно, відводитиметься більша роль інституційному чинникові у вітчизняній великій політиці. Владні відносини можуть формалізуватися, інституалізуватися, що буде, безумовно, позитивним явищем в умовах сьогодиньшого панування неформальних особистих стосунків як засобів розв'язання внутрішньо- і навіть зовнішньополітичних питань.

Утім, зрозуміло, не можна ні в якому разі ідеалізувати цю майбутню політичну еліту. На жаль, вона навряд чи позбавиться клановості, напівкримінального характеру; не варто очікувати від неї самовідданого й безкорисливого опікування національними інтересами всупереч власним, вузькокорпоративним.

Узагалі, варто утриматись від будь-яких оціночних суджень у дослідженні такого роду. Фактом є те, що пануванню теперішньої номенклатурної квазіеліти настає кінець; на арену виходить новий гравець – молода ультрапрагматична політична еліта від великого бізнесу. Вона буде ефективнішою за сьогодиньшню, однак також переслідуватиме насамперед власні інтереси та цілі, маючи свої недоліки та переваги.

Отже, можна констатувати, що після 24 серпня 1991 року Україна не пішла шляхом західних посткомуністичних сусідів. Не відбулося зміни політичної еліти країни, і стара компартійна номенклатура прийняла на себе керівництво державою. Утворилася «партія влади» - формація, що неподільно володіла державою до кінця

1990-х рр. Тоді на сцену виступила молода політична еліта нового зразка - так звані олігархи, тісно пов'язані з великим бізнесом. Сьогодні відбувається ротація еліти - на зміну монолітній «партії влади» приходять нова еліта від великого бізнесу, представлена різними групами впливу і, отже, більш плюралістична.

1. Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні (деякі проблеми становлення і розвитку)//Сучасність-1992-№ 5.
2. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? - К., 2001.
3. Павленко Р. Витоки і небезпека безвідповідальності посткомуністичної виконавчої влади // Наукові записки НаУКМА.- К., 1999.-Т. 12.-Політологія.
4. Політологія посткомунізму / В. Полохало (керівник авторського колективу).-К., 1995.-С. 153.
5. Post-Soviet Political Order-London, 1998
6. Szablowski G. J., Derlien H.-U. Eastern-European Transformations, Elites, Bureaucracies, and the European Community // Regime Transitions, Elites, and Bureaucracies in Eastern Europe-Georgetown, 1993.

D. Gorbach

THE EVOLUTION OF THE UKRAINIAN POLITICAL ELITE: FROM PARTY BOSSES TO BOSSES OF BIG BUSINESS

The article touches the problem of developing a new Ukrainian political elite. The author analyzes formation of the «power party», gaining power by a new political elite — successful businessmen. The research was conducted using the background of main political events in Ukraine during last 10 years and the comparative analysis of elite changes in the CEE countries.